

جنبش حسنیان

ماهیت فکری و تکاپوهای سیاسی

دکتر محمدحسن الهی زاده

الهی زاده، محمد حسن، ۱۳۵۱.

جنبش حسینیان؛ ماهیت فکری و تکاپوهای سیاسی / تألیف محمد حسن

الهی زاده، قم، شیعه شناسی، ۱۳۸۵، ۴۰۰ صفحه.

ISBN: 964-95558-7-0

۳۰۰۰۰ ریال.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. امویان، تاریخ، جنبشها و قیامها. ۲. شیعه، جنبشها و قیامها، ۳. حسینه.

الف. عنوان.

۹۵۳/۰۲

DS ۳۸/۵/۷ ج ۹

م ۸۴-۴۵۸۸۲

کتابخانه ملی ایران

جنبش حسینیان؛ ماهیت فکری و تکاپوهای سیاسی

ناشر: شیعه شناسی

نوبت چاپ: اول - بهار ۱۳۸۵

چاپ و صحافی: اسوه

شمارگان: ۲۵۰۰ نسخه

قیمت: ۳۰۰۰۰ ریال

ISBN 964-95558-7-0

شابک: ۹۶۴-۹۵۵۵۸-۷-۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

info@shistu.org

پست الکترونیک:

www.shistu.org

پایگاه اطلاع رسانی:

0251-7748099

تلفن:

فهرست مطالب

۷	مقدمه ناسر
۹	مقدمه

فصل اول کلیات تحقیق

۱۵	پیدایش جنبش حسینیان و دلایل اهمیت بررسی تاریخی آن
۱۸	روش تحقیق در موضوع مورد بحث
۲۱	نقد و بررسی مآخذ
۲۱	الف. منابع
۴۱	ب. تحقیقات
۴۶	مفاهیم
۴۶	الف. جنبش
۴۷	ب. حسینیان
۵۱	ج. عباسیان
۵۴	د. اهل بیت علیهم السلام
۵۸	سابقه تاریخی جنبش حسینیان

فصل دوم ماهیت فکری جنبش

۷۱	مقدمه
۷۲	۱. حقانیت در خلافت
۸۱	استنادات عباسیان
۹۶	استنادات حسینیان
۱۱۴	۲. مهدویت

الف. معنای «مهدویت».....	۱۱۴
ب. مهدویت محمد در معنای «نجات‌بخش».....	۱۲۴
۳. ایده‌های اصلاحی.....	۱۳۱

فصل سوم تکیا‌های سیاسی

مقدمه.....	۱۴۱
۱. آغاز جنبش در مدینه.....	۱۴۲
الف. معرفی محمد نفس زکینه.....	۱۴۲
ب. محمد در دوران خلافت ابوالعباس سفاح (۱۳۲ - ۱۳۶ هـ).....	۱۴۳
ج. محمد در دوران خلافت ابوجعفر منصور (۱۳۶ - ۱۵۸ هـ).....	۱۴۶
۲. تدارک قیام.....	۱۵۱
الف. شدت گرفتن فعالیت‌های سیاسی نفس زکینه.....	۱۵۱
ب. در آستانه قیام.....	۱۵۴
۳. قیام.....	۱۶۲
الف. تصرف مدینه.....	۱۶۲
ب. تشکیل حکومت.....	۱۶۳
۴. جنگ.....	۱۷۰
الف. محمد؛ رویارو با مشکلات.....	۱۷۰
ب. رویارویی.....	۱۷۳
۵. شکست.....	۱۷۵
الف. سرانجام جنگ.....	۱۷۵
ب. بازماندگان قیام.....	۱۷۷
۶. ادامه جنبش در بصره.....	۱۷۹
الف. حضور ابراهیم در بصره.....	۱۷۹
ب. تصرف بصره و تدارک حکومت.....	۱۸۵
ج. جنگ.....	۱۹۰
د. شکست.....	۱۹۳
۷. فترت جنبش.....	۱۹۶
۸. تجدید جنبش.....	۱۹۹

الف. حسین بن علی (صاحب فتح)	۱۹۹
ب. یحیی بن عبدالله	۲۰۹
ج. ادريس بن عبدالله	۲۲۲
۹. ماهیت حامیان جنبش	۲۲۶
الف. زیدیان	۲۲۶
ب. معتزله	۲۳۱
ج. حسنین	۲۳۲
د. فقها و محدثان	۲۳۴
ه. مردم مدینه	۲۳۸
و. مردم عراق	۲۴۱
۱۰. آسیب‌شناسی جنبش	۲۴۲
الف. آسیب‌های بیرونی	۲۴۲
ب. آسیب‌های درونی	۲۴۶

فصل چهارم آثار جنبش

مقدمه	۲۵۳
۱. تلاش عباسیان برای تبیین مشروعیت سیاسی خود	۲۵۳
۲. رشد رثا در ادب شیعه	۲۵۴
۳. سخت‌گیری و فشار بر علویان	۲۵۵
۴. تأثیرگذاری بر حجاز	۲۵۷
۵. تأثیرگذاری بر شکل‌گیری فرقه زیدیه و تأسیس سلسله‌های علوی	۲۵۸
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۲۶۰

پیوست‌ها

الف. نامه‌ها	۲۶۷
۱. نامه‌های مبادله‌شده میان منصور عباسی و محمد نفس زکّیه	۲۶۷
۲. نامه یحیی بن عبدالله بن هارون	۲۹۰
۳. امان‌نامه هارون به یحیی بن عبدالله	۳۰۸
۴. امان‌نامه فضل بن یحیی برمکی به یحیی بن عبدالله	۳۱۳

۵. نامهٔ ادریس بن عبدالله به بربرها ۳۱۵
۶. نامهٔ ادریس بن عبدالله بن مصریان ۳۲۳
- ب. سخنرانی‌ها ۳۲۹
۱. سخنرانی سفاح در آغاز حکومت عباسی ۳۲۹
۲. سخنرانی داود بن علی در آغاز حکومت عباسی ۳۳۲
۳. سخنرانی ایومسلم در مدینه (۱۳۶هـ) ۳۳۷
۴. سخنرانی منصور برای خراسانیان پس از دستگیری بزرگان حسنی (۱۴۵هـ) ۳۴۰
۵. سخنرانی نفس زکّیه در آغاز قیام در مدینه ۳۴۴
۶. سخنرانی اول حسین بن علی در «فخ» ۳۴۵
۷. سخنرانی دوم حسین بن علی در «فخ» ۳۴۶
۸. سخنرانی یحیی بن عبدالله در «فخ» ۳۴۸
۹. سخنرانی یحیی برای بزرگان جبل ۳۵۰

نمایه

- فهرست اشخاص و اعلام ۳۶۱
- فهرست اماکن ۳۷۹
- فهرست کتب ۳۸۳

فهرست منابع و مآخذ

۱. کتب فارسی ۳۸۷
۲. مقالات فارسی ۳۸۹
۳. کتب عربی ۳۸۹
۴. مقالات عربی ۳۹۷
۵. مآخذ انگلیسی ۳۹۷

مقدمه ناشر

تشیع به عنوان یک مذهب اسلامی دارای ابعاد متفاوتی چون بعد کلامی، عرفانی، تاریخی، جامعه‌شناختی و ... است که هر کدام از این ابعاد را می‌توان با رویکرد متناسب با آن مورد مطالعه قرار داد. در نتیجه هم می‌توان از آموزه‌ها، احکام، اخلاق و حقوق شیعی سخن گفت و هم وضعیت سیاسی - اجتماعی پیروان این مذهب را در عصر حاضر مطالعه کرد، به زندگی اجتماعی آنها در دنیای فعلی پرداخت و روابط اجتماعی آنها را توضیح داد.

در عین حال همانگونه که می‌دانیم مطالعات تاریخی از باسابقه‌ترین و مهمترین رویکردهای موجود در مطالعه ادیان و مذاهب است که در آن به نحوه پیدایش، سیر تطور، نقاط عطف، دوره‌های اوج و افول، جریانهای موجود در طول تاریخ ادیان و مذاهب و مطالبی از این دست پرداخته می‌شود.

شیعه نیز مانند ادیان و مذاهب دیگر سرگذشتی داشته و دورانهای گوناگونی را تجربه کرده است و در واقع وضع کنونی آن کاملاً متأثر از این سرگذشت هزار و چهارصد ساله است. از همین‌روست که مطالعه تاریخی شیعه اهمیت ویژه‌ای دارد.

شیعه در ادوار گوناگون تاریخ خود، فراز و نشیب، رشد و گسترش، تحت فشار قرار گرفتن و تقیه، تساهل و تسامح، مورد عنایت و یا غضب حاکمان بودن، حکومت، سیاست و اتفاقاتی از این دست را بارها و بارها تجربه کرده است.

یکی از دوره‌های حساس این فرقه مذهبی مبارزات ضد اموی آن است که توسط علویان و از جمله حسینیان انجام گرفت و پس از حدود یک قرن مبارزه

سرانجام حکومت امویان ساقط شد و عباسیان به جای آنها به حاکمیت رسیدند. اما علویان از حاکمان جدید هم راضی نبودند و در نتیجه با آنها نیز به مبارزه و مقابله پرداختند. قیام حسینیان به عنوان بخشی از قیامهای علویان صدر اسلام موضوع تحقیق این کتاب است که توسط جناب آقای دکتر محمد حسن الهی زاده به رشته تحریر درآمده است.

کتاب حاضر، در واقع پایان نامه دوره دکتری مؤلف محترم در رشته تاریخ است که در سال ۱۳۸۳ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس تهران، به راهنمایی استاد ارجمند، آقای دکتر صادق آئینه‌وند و مشاوره آقایان دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد و دکتر حسین مفتخری تحریر یافته است.

این اثر از راهنمایی‌های استاد ارجمند جناب دکتر صادق آئینه‌وند دام ظلّه العالی و همکاری‌های همکاران در مؤسسه شیعه‌شناسی، آقایان سید محمد تقی مرتضوی زاده، علی تقی زاده و محمد کاظم آزریم برخوردار بوده است که از همه آنان صمیمانه تقدیر و تشکر می‌شود. امید آنکه مؤسسه شیعه‌شناسی بتواند با انتشار این اثر در معرفی فرهنگ و تاریخ شیعه گامی شایسته بردارد و به فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه مطالعات شیعه‌پژوهی منبعی جدید عرضه نماید.

در پایان، دیده و دل را متوجه حضرت باری تعالی می‌کنیم و بر این لطف، خاضعانه شکرگذاری کرده، از او می‌خواهیم که بر محمد و آل محمد درود بی‌پایان فرستد و ما را در جرگه شیعیان مرضی امام امیرالمؤمنین علیه السلام و از منتظران واقعی امام منتظر، مهدی موعود (عج) قرار دهد انشاء الله.

احمد بهشتی مهر

مدیر پژوهش

۱۳۸۴/۱۱/۱۷

مقدمه

امویان، که از سال ۴۱ هجری ادارهٔ جامعهٔ اسلامی را در اختیار گرفتند، با عدول از شیوهٔ حکومت خلفای پیشین و بی‌اعتنایی به معیارهای اسلامی، ناخرسندی و اعتراض بزرگان جامعهٔ اسلامی را برانگیختند. این ناخرسندی‌ها بیشتر به صورت قیام و به وسیلهٔ بزرگان خاندان پیامبر ﷺ (همچون امام حسین علیه السلام) یا دوست‌داران آن‌ها (همچون ثواین و مختار) پدیدار گردیدند. بروز این قیام‌ها و سرکوبی‌شان به وسیلهٔ امویان، بیش از پیش سبب افزایش محبوبیت و بالا رفتن جایگاه خاندان پیامبر ﷺ در انظار جامعهٔ اسلامی گردید. از اوایل قرن دوم هجری، ناخرسندی نسبت به عملکرد امویان جامعهٔ اسلامی را فراگرفت و حرکتی ضد اموی با تکیه بر شعار «شایستگی خاندان پیامبر ﷺ برای حکومت» شکل گرفت. علویان از جمله «حسنیان» به همراه سایر تیره‌های «بنی‌هاشم»، با هدف سرنگونی امویان و تأسیس حکومتی جدید، به صورت یکپارچه و متحد در نهضت شرکت کردند. سرانجام، در سال ۱۳۲ هجری حکومت اموی سقوط کرد و نهضت به بار نشست و «عباسیان» (نوادگان عباس بن عبدالمطلب)، که نسبت به سایرین از سابقهٔ انقلابی و سیاسی کمتری برخوردار بودند، حکومت را در اختیار گرفتند. در این میان، حسنیان، که از فعالان ضد اموی به شمار می‌آمدند و از آغاز نسبت به نهضت خوش‌بین بودند، از سرانجام آن اظهار ناخرسندی کردند

و از پذیرش حاکمیت عباسیان سرباز زدند و تصمیم به ادامه نهضت (این بار علیه عباسیان) گرفتند. از آن پس، عباسیان به تعقیب حسینیان پرداختند. از سوی مقابل، حسینیان به رهبری عبدالله بن حسن مثنی و فرزندان فعالیت‌های وسیعی را با هدف زیر سؤال بردن مشروعیت حکومت عباسی و در صورت امکان، براندازی آن شروع کردند.

در طول سی سال، پنج قیام علیه عباسیان از سوی فرزندان عبدالله محض و یکی از نوادگانش رخ نمودند:

۱. قیام محمد بن عبدالله، معروف به «نفس زکیه» (۱۴۵ هـ)؛
۲. قیام ابراهیم بن عبدالله، معروف به «قتیل باخمی» (۱۴۵ هـ)؛
۳. قیام حسین بن علی، معروف به «شهید فخ» (۱۶۹ هـ) نوه دختری عبدالله؛
۴. قیام ادیس بن عبدالله (۱۷۲ هـ)؛
۵. قیام یحیی بن عبدالله در طبرستان (۱۷۶ هـ).

آنچه در پژوهش حاضر مورد توجه و سؤال است چرایی و چگونگی قیام‌های حسینیان و علل و عوامل مخالفت آن‌ها با حکومت عباسی با عنایت به مشخصه‌های فکری و سیاسی قیام‌های مذکور و نتایج و پیامدهای آن است.

این پژوهش، که ابتدا به عنوان رساله دکتری و سپس به صورت حاضر در قالب یک کتاب تحقیقی در آمده، حاوی چهار فصل اصلی، پیوست‌ها و فهرست‌های پایانی است:

در فصل اول، پس از بیان مقدمه، تعریف مسئله، سؤالات تحقیق، سابقه و ضرورت تحقیق و روش انجام آن، اصطلاحات «جنبش»، «حسینیان»، «عباسیان» و «اهل بیت (علیهم‌السلام)» مورد بررسی قرار گرفته و سپس سیر تاریخی مناسبات حسینیان و عباسیان تا تشکیل حکومت عباسی بیان گردیده است.

در فصل دوم، ضمن بیان جایگاه و موقعیت حسینیان در جامعه اسلامی،

«ماهیت فکری جنبش» آنان، که حول سه محور «حقانیت در خلافت»، «مهدویت» و «ایده‌های اصلاحی» تدوین گردیده، بررسی شده و هر کدام از مباحث با استناد به اخبار تاریخی، نامه‌ها و سخنرانی‌های عباسیان و حسینیان و اشعار شاعران حامی طرفین قوت بخشیده شده است. در بحث «حقانیت در خلافت»، پس از بیان سابقه‌ای از فعالیت‌های سیاسی حسینیان و عباسیان، استنادات عباسیان و حسینیان در حقانیتشان برای کسب خلافت بررسی شده‌اند. در بحث «مهدویت»، ابتدا کاربرد اصطلاح «مهدی» در قرن اول و اوایل قرن دوم هجری و معانی آن بررسی شده، سپس معنای اصطلاح «مهدویت» در مورد محمد «نفس زکیه» مورد بحث و بررسی قرار گرفته و این از مبانی فکری قیام او قلمداد شده است. در بحث «ایده‌های اصلاحی» نیز به سایر شعارهای حسینیان و اهدافی که در کلام و بیان آن‌ها برای قیام آمده، اشاره شده است.

فصل سوم به «تکاپوهای سیاسی» اختصاص یافته است. در این فصل، به سیر تاریخی جنبش و نحوه برخورد گروه‌های فکری و سیاسی جامعه با فعالیت‌های سیاسی حسینیان و در پایان، «آسیب‌شناسی جنبش» پرداخته شده است. در بحث «سیر جنبش»، علی‌رغم آسان نمودن اولیه کار، تناقض و گاه تضاد موجود در روایات، کار را بر پژوهشگر مشکل می‌کند. کشف صحت یک خبر از میان چند خبر یا ترجیح یک خبر بر دیگر اخبار و ترسیم واقعی رویدادها از لحاظ زمان و چگونگی وقوع، امری دشوار و طاقت‌فرسا و نیازمند دقت، بررسی و تجزیه و تحلیل اخبار و ارزیابی موشکافانه آن‌ها در ذهن است، به ویژه آنکه در این مورد خاص، منابع تاریخی و مطالعات جدید بی‌طرفی را در نقل اخبار و تحلیل رویدادها رعایت نکرده‌اند. در این بحث، سعی شده است در حد توان، ضمن درک حوادث و تجزیه و تحلیل ذهنی آن‌ها، تصویری روشن از کیفیت وقوع رویدادها ترسیم گردد و موضع به‌گونه‌ای در قالب عبارات بیان گردد که میان

رویدادها و حوادث پراکنده و مقطع در متون تاریخی، پیوستگی برقرار شود و در نهایت، تصویری گویا از سیر جنبش ارائه گردد؛ کاری که تاکنون در نوشته‌های متأخر مشاهده نمی‌شود و جای آن خالی است. در بحث «نحوه برخورد»، که تحت عنوان «ماهیت حامیان جنبش حسینیان» آمده، مواضع گروه‌های فکری و سیاسی جامعه - یعنی زیدیان، حسینیان معتزله و فقها در برابر جنبش حسینیان - بررسی شده است. در بحث سوم، که «آسیب‌شناسی جنبش» است، در قالب آسیب‌شناسی بیرونی و دورنی، علل شکست قیام‌های حسینیان تبیین گردیده‌اند. آثار و پیامدهای جنبش حسینیان، اعم از سیاسی، فرهنگی، ادبی و اجتماعی مسائل فصل چهارم را تشکیل می‌دهند.

در پایان، بخشی تحت عنوان «پیوست‌ها» شامل مجموعه نامه‌های مبادله شده میان قیام‌کنندگان حسنی و خلفای عباسی و سخنرانی‌های ایراد شده توسط قیام‌کنندگان حسنی و خلفا و دولت‌مردان عباسی که در متن پژوهش مورد استناد قرار گرفته و به صورت پراکنده در منابع تاریخی و ادبی آمده‌اند، به همراه ترجمه آن‌ها و نیز فهرست‌های پایانی (اشخاص، اعلام، اماکن، کتب، و منابع) برای سهولت تحقیق در متن حاضر درج گردیده‌اند.

در پایان، از تمامی کسانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش مؤثر بوده‌اند سپاس‌گزاری می‌کنم و از خداوند متعال برایشان آرزوی سلامت و توفیق روز افزون دارم.

والسلام علی عبادالله الصالحین

محمدحسن الهی‌زاده

خرداد ۱۳۸۴